

УДК 338.43.02(477)«1991-2013»

Побутовий аспект повсякденного життя сільської трудящої молоді: зміни 1990-2000-х років

Н.М. УСЕНКО

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, Україна,
E-mail: Nataalka_usenko@ukr.net**Авторське резюме**

У статті на основі архівних, статистичних матеріалів, аналітичних напрацювань розглянуто проблеми задоволення соціально-побутових проблем сільської трудящої молоді. Наукова література, яка включає проблеми сільської молоді, лише почасти розглядає особливості повсякденного життя сільської молоді, а також вплив на її соціальне благопочуття низки побутових чинників. Важливість окресленої проблеми зумовлюється, перш за все, необхідністю мати чітке уявлення про соціально-економічні реалії українського села протягом 1990-2000-х років. З'ясовано, що в Україні розвиток спектра соціальної орієнтації трудящої молоді села стримувався глибинними трансформаціями соціально-побутової інфраструктури. Погіршення матеріального добробуту молоді було пов'язане з погіршенням економічного потенціалу сіл. З'ясовано, що в економічно благополучних селах умови життя молоді наближалися до міських. Враховувався фактор наступності та перспективності у розвитку повсякденного життя сільської трудящої молоді. Значна увага приділена з'ясуванню причин занепаду соціально-побутової сфери.

Вперше в історіографії на основі специфічного методологічного інструментарію проаналізована відповідність життєвих умов на селі – стратегічним цілям соціально-економічного відродження українського села. Особлива увага приділена з'ясуванню умов оздоровлення засобами наявної на селі фізкультурно-спортивної бази. Підкреслено, що в Україні сільська працююча молодь зазнавала певного побутового дискомфорту внаслідок погіршення роботи побутових підприємств: закладів побуту, торговельного обслуговування. Значне місце в статті знайшли сюжети присвячені показу участі молоді у розвитку приватних закладів побутового і транспортного обслуговування. Також показано зміни в житловому будівництві, засобах задоволення духовних потреб.

Ключові слова: сільська трудяща молодь, українське село, побут, сільський життєвий простір, підприємство, органи державної влади, духовність, житло.

Domestic aspect of everyday life of rural working young people: changes of 1990-2000

N.M. USENKO

National pedagogical Dragomanov university, Kyiv, Ukraine, E-mail: Nataalka_usenko@ukr.net

Abstract

In the article on the basis of the statistical materials archived, analytical works the problems of satisfaction of social and way of life problems of rural working young people are considered. Scientific literature, which includes the problems of rural young people only partly examines the features of everyday life of rural young people, and also influence on its social prosperity of row of domestic factors. Importance of the outlined problem is predetermined, foremost by a necessity to have a clear idea about socio-economic reality of the Ukrainian village, during 1990-2000th. It is found out, that in Ukraine development of spectrum of social orientation working young people villages restrained temper deep transformations of social and way of life infrastructure. Worsening of financial welfare of young people was related to worsening of economic potential of villages. It is found out, that terms economic happy villages of condition lives young approached city. The factor of the following and perspective was taken into account in development of everyday life of rural working young people. Considerable attention is spared finding out of reasons of decline of social and way of life sphere.

First in historiography on the basis of specific methodological tool the analysed accordance of vital terms on a village - to the strategic aims of socio-economic revival of the Ukrainian village. The special attention is spared finding out of terms of making healthy facilities of present on a village athletic-sporting bases. Underline, that in Ukraine rural working young people tested certain domestic discomfort as a result of worsening of work of domestic enterprises: establishments of way of life, point-of-sale service. A considerable place in the article was found by subjects devoted a show participation of young people in development of private establishments of domestic consumer services, transport service. Changes are also shown in housing, facilities of satisfaction of spiritual necessities.

Keywords: rural working young people, ukrainian village, way of life, rural vital space, enterprise, public authorities, spirituality, habitation.

Повсякденне життя сільської трудящої молоді у вітчизняній історіографії лише набувало популярності. Методико-теоретичним аспектам

цієї теми присвячено ряд ґрунтовних досліджень О.Удода, О.Коляструк. Окремі аспекти повсякдення соціальних груп села розгляда-

лися істориками-аграрниками, які досліджували увесь комплекс суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку українського села. Передусім це роботи М.Ігнатенко, С.Падалки, С.Коломійця, С.Живори, І.Романюка, О.Кропивко, Т.Мельничук, Т.Совецької, О.Каденюка. Побутовий вимір повсякдення села досліджували економісти-аграрники – І.Прокопа, Л.Шепотько, Л.Якубою, П.Гайдучким. Проблеми життєвих цінностей молоді села широко розглядалися у працях соціологів: М.Підлісного, В.Шубіна, В.Чигрина тощо. Водночас проаналізований масив літератури засвідчує відсутність в українській історіографії розвідок, де предметом окремого дослідження було б виділено основні складові повсякденного життя трудящої сільської молоді.

Розширення спектра соціальної орієнтації сільської молоді стримувалося через занепад соціальної інфраструктури села. Протягом 1990-2010 рр. відбувся практично обвал будівництва на селі. В 2003 р. в середньому на п'ять сіл, або на 2660 жителів, припадав один об'єкт служби побуту, більш ніж у 10 тис. сіл не було зупинок громадського транспорту [5, с.132].

Як і в 1990-і рр. мережа закладів соціально-культурного обслуговування на селі скорочувалася. У 2001-2003 рр. вона зменшилася на 351 школу, 621 дитячий дошкільний заклад, 188 закладів охорони здоров'я, понад 600 клубів та будинків культури, понад 7,5 тис. торговельних підприємств. Характерно, що шкіл і закладів охорони здоров'я за ці роки було закрито більше, ніж у 1990-2000 рр. Введення в дію установ і підприємств соціальної сфери звелось до одиничних об'єктів. Єдине, що ще утримувалося на певному, хоч і втричі меншому, ніж у 1980-і рр., рівні, - це будівництво газопроводів і газопровідних мереж [5, с.130].

Соціальна інфраструктура села зазнавала труднощів і у зв'язку з передачею її об'єктів на баланс місцевих органів влади, які мали обмежені матеріально-фінансові можливості. На поч. 1990-х років відбулося розбалансування організаційно-економічного середовища функціонування сіл як форм поселень. На селі відбувалася певна оптимізація соціальної сфери. Значно розширювалися складові матеріальної культури. Зростало число ресторанів, кафе. Суттєво збільшилася кількість використовуваних у повсякденному житті предметів, що були показником рівня модернізації суспільства. Суттєво розширювався асортимент послуг [4, с.10].

Потенціал побутових підприємств села залишався незначним і не забезпечував всіх потреб, особливо ремонт і технічне обслуговування транспортних засобів, комп'ютерів та електропобутової техніки. Внаслідок скорочення чисельності підприємств побуту на селі зни-

жувався обсяг надання послуг, погіршувалися якість і культура обслуговування на селі. Протягом 1991-2005 рр. обсяги побутових послуг на селі скоротилися в чотири рази. Частка їх у загальному обсязі платних послуг знизилася із 20,7 до 5,9% [6, с.143].

Наданням комунально-побутових послуг населенню на селі займалися сільради, сільськогосподарські підприємства, спеціально створені організації та приватні особи. Забезпечення вугіллям та дровами частіше брали на себе сільради або сільськогосподарські підприємства, спеціально створені організації частіше забезпечували населення скрапленим газом. При оранці городів та різних ремонтних роботах мешканці від 15% до 25% сіл користувалися послугами приватних осіб, але питома вага населених пунктів, в яких ніхто не займався наданням послуг, залишалась значною [12, с.41].

Важливим фактором, що забезпечував благоустрій сільського життєвого простору, були транспорт і зв'язок. Наявна мережа доріг, не забезпечувала нормального сполучення не завжди сприяла задоволенню потреб села. В 2010 р. більше чверті сіл (7,6 тис. сіл з числом жителів 1,2 млн. чол.) не мали зупинок громадського транспорту, з них 451 село (67,6 тис. чол.) знаходилися від найближчої зупинки на відстані більше 10 км [1, с.178]. Недостатній розвиток автотранспортної інфраструктури на селі унеможлилював належним чином організувати дозвілля молоді, забезпечити участь у фестивалях та конкурсах, сприяти відвідуванню соціальних закладів міст.

На селі надавалися шість видів побутових послуг з існуючих 800 їх різновидів. За 1991-2001 рр. мережа комплексних приймальних пунктів скоротилася майже на 90%. На ринку послуг діяли переважно приватні підприємці, які надавали до 90% побутових послуг [3, с.36].

Торгівельне обслуговування села залишалося складним. Протягом досліджуваних років відбувалося скорочення чисельності об'єктів роздрібної торгівлі. Активно відбувалося скорочення магазинів. Якщо в 1991 р. їх було 48,2 тис., то в 2011 р. вже 12,7 тис., або в 3,7 рази [1, с.161]. Торгове обслуговування сіл залишалося недостатнім як за кількісними, так і за якісними показниками. Типовим для сіл ставав невеликий ринок, на якому селян практично не було. Сільські ринки являли собою відносно дрібні утворення, зорієнтовані на обслуговування жителів прилеглих сіл. Основна частина продавців приїжджала з наближених містечок. Вони торгували продуктами харчування, одягом, взуттям, господарчими товарами та інструментами. Часто торгівля велася без дозволів і сертифікатів. У тих селах, через які проходила автомобільна траса, селяни виставляли на продаж городину, фрукти, яйця.

В облаштуванні сільського побуту утворив-

ся вакуум. Кризові явища в економіці завдали суттєвої шкоди побутовому обслуговуванню сіл. Будівництво нових об'єктів ставало великою рідкістю. Частина об'єктів перейшла у приватну власність і змінила своє цільове призначення, а інші були зруйновані. Закриття побутових підприємств спричиняло зниження якості та значущості побутових послуг, неспроможність громадян задовольнити свої потреби. В 2011 р. 27872 села не мали будинків побу-ту[10, с.174].

У газифікованих селах відкривались можливості поліпшення умов опалення та приготування їжі, організації комплексу побутових потреб на якісному рівні. З підведенням до будинку газу селяни як правило влаштовували постачання гарячої води, будували каналізацію. В таких селах умови життя молоді наближались до міських. В умовах погіршення забезпеченості молоді послугами закладів соціальної сфери та низького рівня комуна-кативних можливостей свідчило про пристосування сільських жителів до проживання в умовах соціального дискомфорту, продовженням чого було зниження рівня життєвих домагань, поступова примітивізація стилю життя, витрачання вільного часу на пошуки засобів виживання. На поч. 1990-х років на селі намітилися тенденції до згортання фізкультурно-оздоровчої та спортивної роботи з населенням. Лише протягом 1996 р. припинило діяльність 1114 громадських фізкультурно-спортивних об'єднань. Постійно відбувалося скорочення чисельності інструкторів з фізичної культури. В 1997 р. їх налічувалося лише 1398 на 10403 сільськогосподарських підприємств[11, с.104]. Таким чином, в умовах згортання мережі закладів охорони здоров'я, скорочення чисельності медичних працівників, високої вартості послуг порівняно з доходами, проблематичним ставало не тільки зміцнення здоров'я молоді забезпечення високої працездатності, а й навіть його підтримання та недопущення погіршення. На 2008 р. в понад 9 тис. селах (32% від загальної кількості) не було закладів охоро-ни здоров'я[2, с.98].

Сфера побутових послуг на селі залишалася слаборозвинутою і через те, що підприємці, які намагалися працювати у цій царині, не були організовані для відстоювання власних інтересів; нерозвиненість мережі побутових підприємств; неспроможність селян оплатити послуги; втягування значних обсягів (50%) послуг у тінь; відсталість технічного оснащення підприємств та низька кваліфікація їх власників. Крім того, не була налагоджена робота зі збору звітності та інформації про види, обсяги послуг, що надавалися.

Результати проведених у 1999 р. Інститу-том аграрної економіки УААН обстежень стану побутових підприємств у 703 населених пунк-

тах дев'яти районів Житомирщини свідчили, що з 1992 р. мережа їх скоротилася з 401 до 220, або на 55%. Припинили свою діяльність 12% підприємств із ремонту взуття, 24% – швейних виробів, 50% майстерень із ремонту побутової техніки, 83% – перукарень. Обсяг реалізації послуг із розрахунку на одного мешканця становив лише 10,3 грн. [8, с.92].

Держава практично була не в змозі фінансувати соціальні потреби села. З року в рік обсяги державних вкладень ставали все меншими. В 2006 р., за інформацією Мінекономіки України, лише 36% обсягів субвенцій було направлено на розвиток соціальної інфраструктури. Ще однією проблемою соціальної сфери стало істотне погіршення торгівельного обслуговування. Мережа сільмагів і чайних, що існували у 80-і рр. і функціонували завдяки посередництву державних торговельних структур, протягом 1991-1995 рр. прийшла у занепад. За цей час у селах України припинили свою діяльність понад 10 тис. магазинів [10, с.296]. Постійне зростання цін на паливе ускладнювало доставку до сільських магазинів товарів, підвищувало їх вартість, роблячи їх значно дорожчими, ніж у місті.

З'явилося чимало приватних закладів типу кафе, пашличних, вареничних. У них реалізувалися різноманітні продукти харчування. Але найбільш прибутковими виявилися горілчані вироби та кава, що й становило основу товарообігу цих закладів. Лише в небагатьох із них створювалися умови для відпочинку з елементами культурної програми. Серед сільських мешканців вони не користувалися повагою і здобули зневажливо-іронічну назву «генделік». Водночас на селі різко скоротилася кількість стаціонарних магазинів. У 2002 р. їх кількість становила 47% рівня 1990 р., тобто майже вдвічі було менше. Торгівля на ринках була вигіднішою, оскільки виробники сільгоспродукції звільнялися від сплати податків на додану вартість, прибуток, а відтак мали можливість тримати ціни на нижчому рівні, ніж у магазинах. Водночас і в цьому сегменті торгівлі були проблеми, пов'язані, головним чином, із забезпеченням необхідної якості продукції. З 2002 р. намітилось зростання обсягів купівлі продукції в магазинах.

У 1990-і роки селяни відчували дискомфорт через нерозв'язання багатьох проблем із централізованого водопостачання. У 1992 р. Кабінетом Міністрів України було затверджено «Програму водопостачання сільських населених пунктів України на період 1992-2000 роки», що передбачала будівництво у 6 тис. селах 52,3 тис. км водогінних мереж. Але через складні економічні умови завдання Програми не виконувалися. Централізованим постачанням забезпечено лише 1,2 тис. сіл, або 20% від поставлених завдань, побудовано лише 5,5 тис.

км водогонів або 10,5% запланованих. За даними місцевих органів виконавчої влади, 1228 сіл із населенням 814 тис. ос. частково користуються привізною та неякісною водою. Через бактеріальне і хімічне забруднення ґрунтових вод половина з понад 2,1 млн. шахтних колодязів на селі перебували у незадовільному санітарному стані. У 2001 р. 116 тис. сільських мешканців із 405 сіл, переважно південних регіонів України, користувалися привізною водою [7, с.407]. Для задоволення потреб населення в міській питній воді на місцях уживалися певні заходи. Так згідно з програмою «Регіональна ініціатива 2002-2006 рр.», розробленою Одеською обласною адміністрацією, у південних районах області за три роки введено в дію 40 артезіанських свердловин, що дало можливість забезпечити якісною питною водою 27 сіл [9, с.35]. У 1990-і рр. зі зміною форм власності відбувалися певні трансформації у житлових умовах сільських мешканців. Відбулися незначні зміни в кількісних показниках. Водночас якість життя значно відставала. Майже 17% сільських будинків і осель зведено до 1943 р., 52,5% - з 1944 по 1977 рр., 26,6% - з 1971 по 1990 рр. і лише 4,2% - протягом 1991-2001 рр. Третина сільських помешкань побудована з цегли, решта - з недовговічних матеріалів (дерево, саман тощо). Дахи 134,7 тис. будинків (2,1%) залишалися вкритими солом'яною, очеретом. Не всі діючі помешкання використовувались: із загального їх числа - 4% виконували функцію дач, а 4,2% - взагалі пустували. Протягом 1995-2002 рр. у малих селах спорожнених будинків стало більше вдвічі, тобто майже 13%. Сільське житло за комфортом значно відставало від якісно поліпшеного благоустрою у містах, куди стрімко проникали європейські стандарти і смаки. У 2001 р. лише 4,4% сільських квартир мали водогін, 13,2% - каналізацію, 19,8% - централізоване опалення. Протягом 1996-2001 рр. зросла на 32,7% до 909 кількість сіл, у яких оселі не мали ніякого благоустрою [7, с.411].

В Україні було ухвалено кілька програм розвитку соціальної сфери села. Скликалася неодноразово Всеукраїнська нарада з питань стратегії розвитку аграрного сектора, на яких визначалися пріоритети держави в соціальному розвитку села. Аналіз матеріалів дозволяє зробити висновок, що були вони за своїм змістом досить загальними, часто суперечили один одному. Так, у програмі, що визначала завдання до 2005 р., йшлося про необхідність збіль-

шення зайнятості, вирівнювання оплати праці, стимулювання розвитку підприємництва і зупинення депопуляції тощо [7, с.413]. Всі ці завдання у підсумку не виконувалися.

Протягом 1990-х рр. будівництво житла зменшилось у 2,7 раза, водопроводів, лікарень та загальноосвітніх шкіл - у 7, шляхів із твердим покриттям - у 8, амбулаторно-клінічних закладів, дитячих дошкільних закладів та клубів більш, як у 20 разів [7, с.414]. На селі у другій половині 1990-х рр. зросла кількість індивідуальних забудовників. Частка багатопверхових будинків залишалася незначною, це було пов'язано насамперед із бідністю селян. При будівництві використовувалися здебільшого місцеві дрібноштучні матеріали та дерев'яні конструкції.

Приміщення культурних закладів ставали напівпорожніми, руйнувалися і не відповідали вже своєму функціональному призначенню; влада втрачала до них інтерес. Лише у 1990-1992 рр. закрилося 300 сільських бібліотек та 1200 клубів. В умовах економічної кризи значно скоротилися можливості підприємств та комунальних служб надавати матеріальну допомогу культурно-освітнім закладам.

Особливу роль у духовному житті суспільства відігравала церква. Кількість культурних споруд на селі протягом 1996-2000-х років зросла з 8,8 до 11,3 тис. Із проголошенням незалежності України чітко визначено позиції щодо дотримання свободи совісті й вільного віросповідання. Помітно посилюється потяг людей до релігії. Протягом 1991-1997 рр. чисельність релігійних організацій в Україні зросла з 10810 до 18612, або в 1,7 раза [10, с.105]. В усіх селах, де збереглися культові споруди, відновлювалося систематичне богослужіння. У тих селах, де їх не було, місцева влада виділяла приміщення під тимчасове розташування культового закладу. У тих місцевостях, де релігійні громади мали відповідні фінансові й матеріальні можливості, розпочиналося будівництво нових церков. На початку 1990-х років в Україні зводилося близько 2 тис. культових споруд, переважно храмів.

Таким чином, з'ясовано, що протягом досліджуваних років відбувалися різні болісні зміни матеріально-побутової інфраструктури села. Практично припинили існування створені за радянських часів об'єкти інфраструктури. Повільно цей сектор переходив на приватно-ринкові і гуманітарно-благодійні засади функціонування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Булах Т.М. Соціальний розвиток села: стан, проблеми, перспективи. Монографія. - К.: КНУІЕА, 2013 р. - 434 с.
2. Гаврилюк Л.А. Соціально-економічний розвиток сільських регіонів в умовах ринку праці та реформування власності. Стаття у колективній монографії. «Соціальний розвиток сільських регіонів» /За ред. А.М.Шатохіна. - Умань: Видавець «Сочинський». 2009. - 249 с

3. Гнибіденко А.В. Сільська соціальна інфраструктура: аспекти розвитку та зайнятості населення / І. Ф. Гнибіденко; Рада по вивч. продукт. сил України НАН України. - К., 2003. - 53с.
4. Гуманітарна сфера: питання теорії і практики: Монографія/ В.І. Куценко, Л.Г. Богущ, О.А. Кошарова, О.В. Осафійчук; за ред. В.І. Куценко. - К.: Науковий світ, 2002. - 456с.
5. Єрмаков О.Ю., Круковський А.М. Соціальна інфраструктура у розвитку сільських поселень // Економіка АПК. - 2006. - № 1. - С. 129-133
6. Збарська А.В. Розвиток дрібнотоварного сектора у сільських поселеннях України : монографія / А. В. Збарська, А. І. Липов'як-Мелкозьорова. - К., 2010. - 654 с.
7. Ігнатенко М.М. Село на нашій Україні. Новітні політичні стереотипи та соціально-економічні детермінанти змін 1991-2008 рр. / Ігнатенко М.М. Монографія. - Ялта: РІО КГУ, 2009. - 484 с.
8. Михайленко О.В. Поліпшення побутового обслуговування сільського населення на радіаційно забруднених територіях // Економіка АПК. - 2000. - № 1. - С. 92-95
9. Павлов О. Питання розвитку сільських територій у програмі «Регіональна ініціатива 2002-2006 роки» // Вісник державної служби України. 2005. - № 1. - С. 32-35
10. Панченко П. Аграрна політика держави і соціальні зміни на селі //Україна незалежна. Сторінки історії. - Київ-Донецьк, 1995. - 296 с.
11. Сільська молодь України в період політичних та економічних трансформацій: настрої, орієнтації, сподівання / С. І. Бородін, О. А. Ганюков, П. Ю. Душленко, І. В. Залозна, Г. І. Купалова, Е. М. Лібанова, Я. В. Немирівський, М. П. Перепелиця, О. В. Позняк; Ред.: В. І. Довженко; Укр. ін-т соц. дослідж. — К.: Академпрес, 1998. — 168 с.
12. Соціальні проблеми становища сільської родини в умовах розбудови незалежної України. - К.: «Академпрес», 1998. - 152 с.

Стаття надійшла до редакції 25.09.2014

REFERENCES:

1. *Bulah T.M.* Sotsialniy rozvitok sela: stan, problemi, perspektivi. Monografiya (Social development of village: state, problems, prospects. Monograph). Kiyiv, 2013, 434 p.
2. *Gavrilyuk L.A.* Sotsialno-ekonomichniy rozvitok silskih regioniv v umovah rinku pratsi ta reformuvannya vlasnosti. Sotsialniy rozvitok silskih regioniv. Kolektivna monografiya (Socio-economic development of rural regions is in the conditions of labour-market and reformation of property. Social development of rural regions. The article is in a collective monograph. «Social development of rural regions»). Uman, 2009, pp. 97 -102
3. *Gnibidenko A.V.* Silska sotsialna infrastruktura: aspekti rozvitku ta zaynyatosti naseleennya (Rural social infrastructure: aspects of development and employment of population). Kiyvi, 2003, 53 p.
4. *Gumanitarna sfera: pitannya teoriyi i praktiki: monografiya* (Humanitarian sphere: question of theory and practice: monograph). Kiyvi, 2002, 456 p.
5. *Ermakov O. Yu., Krukovskiy A.M.* Sotsialna infrastruktura u rozvitku silskih poselen (A social infrastructure is in development of rural settlements). *Ekonomika APK*, 2006, no.1, PP.129-133
6. *Zbarska A.V.* Rozvitok dribnotovarnogo sektora u silskih poselenniyah Ukrayini: monografiya (Development of small-scale sector is in the rural settlements of Ukraine: monograph), Kiyiv, 2010, 654 p.
7. *Ignatenko M.M.* Selo na nashiy Ukrayini. Novitni politichni stereotipi ta sotsialno-ekonomichni determinanti zmin 1991-2008 rr. (A village is on our Ukraine. Newest political stereotypes and socio-economic determinants of changes 1991-2008), Yalta, 2009, 484 p.
8. *Mihaylenko O.V.* Polipshennya pobutovogo obslugovuvannya silskogo naseleennya na radiatsiyno zabrudnenih teritoriyah (An improvement of domestic consumer services of rural population is on radiation muddy territories). *Ekonomika APK*, 2000, no. 1. pp. 92-95
9. *Pavlov O.* Pitannya rozvitku silskih teritoriy u programi «Regionalna initsiativa 2002-2006 roki» (A question of development of rural territories is in the program «Regional initiative 2002-2006»). *Visnik derzhavnoyi sluzhbi Ukrayini*, 2005, no. 1, pp. 32-35
10. *Panchenko P.* Agrarna politika derzhavi i sotsialni zmini na seli (The agrarian policy of the state and social changes on the village of //Ukraine is independent. Pages of history.). *Ukraina nezalezna. Storinki istoriyi*. Kiyiv-Donetsk, 1995, 296p.
11. *Silka molod Ukrayini v period politichnih ta ekonomichnih transformatsiy: nastroyi, orientatsiyi, spodivannya* (Rural young people of Ukraine in the period of political and economic transformation: mood, orientation, expectations). Kiyvi, 1998, 168 p.
12. *Sotsialni problemi stanovischa silskoyi rodini v umovah rozbudovi nezalezhnoyi Ukrayini.* (Social problems the situation of rural families in terms of the development of independent Ukraine), Kiyvi, 1998, 152 p.

Усенко Наталія Миколаївна – аспірант
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
Адреса: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9
E-mail: Natalka_usenko@ukr.net

Usenko Natalia Mykolaivna – postgraduate
National pedagogical Dragomanov university
Address: 9, Pirogova Str., Kiev, 01601
E-mail: Natalka_usenko@ukr.net